

Het moderne Nederlandse orgel in Zwolle (I)

PHILIP VAN DEN BERG

Foto: Philip van den Berg

Het moderne Nederlandse orgel werd door Michaël Maarschalkerweerd in Zwolle in een oude jas gestoken: een uit 1697 stammende kast uit de Observantenkirche te Münster.

De afgelopen jaren is een verheugend groot aantal orgels van de bekende Utrechtse firma Maarschalkerweerd & Zoon gerestaureerd, waaronder het drieklaviers instrument van de O.L.V. kerk te Zwolle, en ook voor de komende tijd staan diverse projecten gepland¹. De meeste van deze instrumenten zijn van de hand van de 'zoon', Michaël Maarschalkerweerd. Hij ontwikkelde in het laatste kwart van de 19^e eeuw een orgeltype dat ook wel omschreven wordt als 'Frans-romantisch met Hollandse en Duitse invloeden'. Hoewel zijn instrumenten bijna unaniem geroemd worden om hun klankschoonheid en degelijkheid, zijn het juist het beperkt toepassen van de Franse elementen die sommigen vraagtekens bij de bruikbaarheid van het Maarschalkerweerd-concept doen plaatsen. In dit artikel wil ik aan de hand van een historisch overzicht, een analyse van disposities en een korte bespreking van het orgel in de Onze Lieve Vrouwekerk te Zwolle, dit concept nader verkennen en pogen enigszins doorgronden en te definiëren. Uiteindelijk doel is zo een bijdrage te leveren aan het op juiste manier beoordelen en bespelen van deze instrumenten. Voor een uitgebreide en vollediger behandeling van dit onderwerp wil ik nu al verwijzen naar de resultaten van het Maarschalkerweerd-onderzoek van Paul Houdijk en Jos Laus, welke naar verwachting komend voorjaar gepubliceerd zullen worden.

100 JAAR ORGELMAKERS MAARSCHALKERWEERD

De geschiedenis van de firma Maarschalkerweerd & Zoon is reeds aan de orde gekomen in eerdere nummers van *de Orgelvriend*², zodat ik hier met een samenvatting wil volstaan. Ze omspannt exact een eeuw, waarin vier periodes van elk 25 jaar kunnen worden onderscheiden.

Van 1840 tot 1865 leidt Pieter Maarschalkerweerd (1812-1882) de zaak, eerst onder gezamenlijke naam met Cornelis Stulting (1803-1881, evenals Maarschalkerweerd een voormalig werknemer van de Utrechtse firma Bätz) en vanaf 1848 onder eigen naam. Zij bouwen orgels voor met name rooms-katholieke opdrachtgevers. Vanaf 1865 draagt de firma de naam Maarschalkerweerd & Zoon, doordat de rond 1860 in dienst gekomen Michaël Maarschalkerweerd (1838-1915) toetreedt tot de leiding van het orgelbouwbedrijf. Hij brengt in de tweede 25 jaar het Maarschalkerweerd-orgeltype geleidelijk tot ontwikkeling en bloei.

In de derde periode, 1890-1915, is de firma Maarschalkerweerd & Zoon de toonaangevende orgelmaker van Nederland. Ze bouwt haar grootste instrumenten, onder meer voor het Concertgebouw in Amsterdam, en levert aan zowel rooms-katholieke als protestante kerken en congregaties. In de laatste vijf jaar, wanneer Michaël Maarschalkerweerd ziek wordt, daalt de productiviteit van de orgelmakerij. Na zijn dood breekt de laatste moeizame periode aan van 25 jaar. Onder Cornelis Hermanus van Brussel (1861-1935), die al sinds 1913 medefirmant was, wordt aanvankelijk nog enige nieuwbouw gepleegd, waarbij echter niet met de ontwikkelingen in de orgelbouw wordt meegegaan (*Orgelreform*, *Orgelbewegung* en productie rationalisering). Het gevolg is dat de firma zich vanaf de jaren twintig moet toeleggen op stemmen, reparaties, overplaatsingen en uitbreidingen. Na 1935 voert werknemer L. Collard nog tot 1940 onderhoudsactiviteiten uit, waarna er bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog een einde komt aan het bestaan van firma Maarschalkerweerd & Zoon.

BETEKENIS VOOR DE NEDERLANDSE ORGELBOUW

Onder invloed van de rooms-katholieke emancipatie en de protestante afsplitsingen, worden in de tweede helft van de 19^e en begin 20^e eeuw Nederland vele room-katholieke en protestante kerken en kapellen gebouwd. Dit betekent een groeiende afzetmarkt voor kerkarchitecten, glazeniers, beeldhouwers, edelsmeden en orgelmakers. Enkele van hen verenigen zich in het St.-Bernulphusgilde dat vervolgens vele rooms-katholieke kerken bouwt en inricht. Ook Michaël Maarschalkerweerd maakt waarschijnlijk als enige orgelmaker deel uit van deze groep, en kan zodoende in het merendeel van deze kerken een orgel plaatsen. Hiernaast zit hij dicht bij het 'vuur': hij heeft zijn werkplaats pal naast de Utrechtse Ste.-Catharinakathedraal en is tevens koorzanger en organist in deze kerk, zodat hij bijtijds op de hoogte is wanneer er een nieuwe kerk wordt gebouwd en wie door de bisschop als pastoor wordt aangesteld.³ Dankzij genoemde groei wordt er een nieuwe lichter organisten met het kerkorgel geconfronteerd, waarvan velen in de praktijk weinig kennis omtrent instrument en onderhoud bezitten. Dit doet Michaël Maarschalkerweerd besluiten een aantal artikelen in *Het Orgel*⁴ en het *Gregoriusblad* te schrijven, alsmede vergelijkbare teksten in eigen beheer te publiceren⁵. Hoewel promotieoverwegingen hierbij ongetwijfeld een rol hebben gespeeld, levert hij hierdoor een niet onbelangrijke bijdrage aan de Nederlandse (met name de rooms-katholieke) orgelcultuur. Na zijn doorbraak tot toonaangevend Nederlands orgelbouwer in de jaren negentig bouwt hij een reputatie op van deskundige en vakman welke kunst en innovatie in zijn orgelbouw op bijzondere mooie wijze weet te verenigen. Hij levert zowel aan rooms-katholieke parochies en congregaties, als aan gereformeerde, doopsgezinde en hervormde kerken en verwerft zich zo een positie waarin hij 'boven' de verschillende tussen deze christelijke denominaties komt te staan.

Het orgel van de O.L.Vrouwekerk te Zwolle zoals dat de achterzijde van Maarschalkerweerds brochure *Orgeldisposities* uit 1911 siert.

De jaren zeventig lijken een keerpunt in de carrière van Michaël Maarschalkerweerd. In 1874 bezoekt hij – zover ik te weten ben gekomen – voor het eerst (en niet voor het laatst) de werkplaats van Aristide Cavaillé-Coll in Parijs. Hierbij komt hij in aanraking met vernieuwingen zoals de Barker-hefboom, overblazende fluiten en krachtige Franse tongwerken, welke hij vervolgens in Nederland gaat toepassen. Een jaar later sluit hij zich aan bij een protestbrief van Petrus Josephus Adema tegen het verkiezen van een buitenlandse orgelbouwer (dezelfde door hem zo gewaardeerde Cavaillé-Coll) voor de levering van het orgel voor het Paleis voor Volksvlijt in Amsterdam. Het lijkt alsof Michaël Maarschalkerweerd zich vanaf dat moment sterker gaat profileren in de vaderlandse orgelbouw, niet in de laatste plaats door het leveren van unieke, kwalitatief hoogwaardige instrumenten. Dit alles leidt ertoe dat de firma in 1891 haar grootste opus mag plaatsen in het Concertgebouw in Amsterdam. In dit tweede kwart in de geschiedenis van de firma, ontwikkelt Michaël Maarschalkerweerd een orgelconcept dat later door vele ande-

re orgelmakers zal worden overgenomen en tot aan de Tweede Wereldoorlog zal worden toegepast, en dat ik wil aanduiden met “het moderne Nederlandse orgel”.

Als restaurateur heeft de firma Maarschalkerweerd & Zoon eveneens een goede naam. De bekendste projecten betreffen de orgels van de Grote Kerk in Maassluis (1881, op verzoek van de firma Bätz-Witte), de Grote of St.-Bavokerk in Haarlem (1905), de Eusebiuskerk in Arnhem (1907), de Nieuwe Kerk in Amsterdam (1912) en de Grote of Lebuïnuskerk in Deventer (1928).

Via de orgelmakers Maarschalkerweerd loopt een verrassend groot aantal lijnen door tot in de hedendaagse Nederlandse orgelbouw. Zo genoten Johannes Josephus Elbertse, Leonardus Hubertus Verschueren (met name als pijpenmaker) alsmede Jacques en Jos Vermeulen (deze laatste slechts korte tijd) hun opleiding bij Michaël Maarschalkerweerd. Ook de niet meer bestaande firma's Van den Bijlaardt, Standaart, N. van Dam en pijpenmakerij De Bruijn zijn ontstaan uit het Utrechtse orgelmakersbedrijf. Bovenstaande Maarschalkerweerd-leerlingen hebben op hun beurt de kennis weer overgedragen aan een nieuwe generatie orgelmakers. Zo werkt Jacques Stinkens in het begin van z'n carrière een aantal jaren bij Verschueren, ontstaat de firma Pels uit Vermeulen-Ypma en krijgen Valckx & van Kouteren hun opleiding bij Standaart. Vermeldenswaard is tevens dat na de dood van Johan Frederik Witte in 1902, de leiding over de nog openstaande nieuwbouwwerkzaamheden aan Michaël Maarschalkerweerd worden opgedragen.

EVOLUTIE VAN HET MODERNE ORGEL IN NEDERLAND

Tot en met de jaren zestig bouwt de firma Maarschalkerweerd & Zoon kleinere klassieke orgels in de stijl van leermeester Jonathan Bätz. Deze kenmerken zich door een verticale registeropbouw, een krachtig eerste klavier (prestanten 8-4-3-2 + Mixtuur + Cornet + Trompet), een zacht tweede klavier (fluiten 8-4-2), een

De werknemers van orgelmakerij Maarschalkerweerd in het begin van de vorige eeuw; in het midden Michaël Maarschalkerweerd, rechts van hem C.H. van Brussel en links van hem J.J. Elbertse.

beperkt aantal 8-voets registers (bij tweeklaviers orgels meestal twee per manueel, bij eenklaviers instrumenten tot drie), meestal één strijkend register (een Viola di Gamba op II) en een aangehangen pedaal. Deze instrumenten waren hiermee geschikt voor de muziekpraktijk in de rooms-katholieke kerken: de op klassieke leest geschoeide orgelmissen (ook muziekmissen of concertmissen genoemd) met meerstemmig koor en solisten, waarbij het orgel vaak de rol van het orkest inneemt.

In de loop van de jaren zestig zien we de disposities van de firma Maarschalkerweerd & Zoon langzaam veranderen. Op het eerste klavier verschijnt naast de Prestant 8 vt en gedekte fluit 8 vt een 8-voets strijkend register. Op het tweede klavier wordt de 2-voets fluit opgeofferd voor een extra 8-voets register, zoals als de beeldschone, licht trechtervormige Dolcissimo. Overblazende fluiten doen midden jaren zeventig hun intrede, Hollandse tongwerken worden vervangen door Franse, de strijkende registers krijgen een Franse signatuur en de gehele intonatie van de labiale stemmen wordt milder en breder. Hiermee maakt Michaël Maarschalkerweerd het orgel geschikt voor

de meest recente muzikale ontwikkelingen in de rooms-katholieke eredienst. Deze staan sinds 1865 onder invloed van het Caecilianisme, de in Regensburg ontstane stroming die het eenstemmige gregoriaans, de polyfone koormuziek van Da Palestrina en tijdgenoten en composities in deze stijl als enige geschikte muziek voor de eredienst propageert. Ze moet worden gezien als een reactie op de wereldwijde verandering van de kerkmuziek in de voorgaande periode en wordt via het kerkelijk gezag min of meer aan de kerkmusici opgelegd. De taak van het orgel wordt nu de genoemde zang op veelkleurige maar bescheiden wijze te ondersteunen, waarbij ze die nooit mag overstemmen. Van gemeentezang in de vorm van zelfstandige koralen is hierbij nagenoeg geen sprake. Dit verklaart het toepassen van vele 8-voets karakterstemmen en het gebruik van de crescendokast, waarbinnen Michaël Maarschalkerweerd niet alleen het nevenwerk, maar bij kleinere orgels soms ook een geheel instrument plaatst. Tevens voorziet hij z'n orgels vaker, doch niet altijd, van een zelfstandig pedaal.

Rond 1890 breekt een periode van grote activiteit aan voor de firma Maarschalkerweerd & Zoon. De pro-

ductie van de orgelmakerij bereikt haar hoogtepunt en er worden meerdere grote instrumenten gebouwd. Hierbij wordt eerst de Barkerhefboom een aantal keer toegepast en vanaf 1896 de buizenpneumatiek volgens het membraamladensysteem van de Duitse firma Carl Weigle. Qua dispositie ontwikkelt zich het oorspronkelijke orgeltype van Michaël Maarschalkerweerd nog marginaal. Interessant is dat in deze jaren een aanzet tot een tweede concept zichtbaar wordt, waarover verderop in dit artikel meer. Zijn bij de kleine instrumenten de 8-voets registers in de meerderheid, bij grotere instrumenten wordt hiernaast op ieder klavier de klassieke opbouw 8-4-2 vt zichtbaar, bekroond met Franse tongwerken. Bij de kleinere orgels moet onderscheid worden gemaakt tussen de instrumenten voor rooms-katholieke en voor protestantse opdrachtgevers. Voor deze laatste groep zien we dat Michaël Maarschalkerweerd ook orgels met minder dan tien registers uitrust met tenminste een 2-voets Prestant en zelfs een Mixtuur. De firma Maarschalkerweerd & Zoon heeft voor de verschillende uit de Reformatie ontstane kerkafdelingen dan ook meerdere tientallen instrumenten mogen leveren. Na de dood van Michaël Maarschalkerweerd in 1915, of eigenlijk al vanaf zijn ziekbed in 1913, staat de ontwikkeling van het orgeltype in feite stil. De weinige nieuwe instrumenten die tussen 1915 en 1924 onder leiding van Cornelis Hermanus van Brussel gebouwd worden, grijpen qua opzet geheel terug op de vorige periode en van enige aansluiting bij de nieuwe internationale ontwikkelingen zoals die onder meer in de Elzas plaatsvinden is geen sprake. Ook qua prijs moet de firma het steeds vaker afleggen tegen leveranciers die fabrieksmatiger of kwalitatief minder en dus goedkoper produceren.

ORGELTYPEN MAARSCHALKERWEERD
De orgels van Michaël Maarschalkerweerd kunnen grofweg in drie klassen worden ingedeeld: het 'kleine orgel', het 'middelgrote orgel' en het 'grote orgel'. De eerste categorie kan weer

type	omschrijving	kast	front	aantal klavieren / pedaal tractuur / windlade	aantal registers
1	basisorgel	zeer klein	4-voets	I / aangehangen (A) mechanisch chromatische lade	4-5*
2	compacte orgel	compact	2a: 4-voets	I-II / A of 1 register mechanisch heletoons lade(n)	5-9
			2b: '6'-voets	I-II / A of 1-2 registers mechanisch of pneumatisch heletoons lade(n)	7-13
3	ruime orgel	ruim, soms in tweeën	8-voets	I-II / A of 1-3 registers mechanisch of pneumatisch heletoons of chromatische lade(n)	8-17
4	middelgrote orgel	groot, soms in tweeën	t/m 16-voets	II / 4 of meer registers mech., barker of rein pneum. heletoons of chromatische lade(n)	20-30
5	grote orgel	zeer groot, soms in tweeën	16-voets	II-III / meerdere registers mech., barker of rein pneum. heletoons of chromatische lade(n)	30-50

* C-H Prestant 8 vt gedekt

in drie types worden opgesplitst: het 'basisorgel', het 'compacte orgel' en het 'ruime orgel', waardoor we in feite met vijf orgeltypes te maken hebben. In de tabel is dit schematisch weergegeven⁶. Hierbij dient men zich te realiseren dat er niet altijd een exacte grens tussen de categorieën kan worden getrokken, wat met name geldt voor de overgang tussen het kleine orgel en het middelgrote orgel, alsmede tussen het middelgrote en het grote orgel. Een goed voorbeeld hiervan is het orgel in de St.-Catharinakathedraal te Utecht. Door de ruime en indrukwekkende kast valt het orgel binnen de categorie van het 'grote orgel'; door de oorspronkelijke tweeklaviers opzet met 29 stemmen is het echter in feite een 'middelgroot orgel'.

De driedeling van het kleine orgel is van groot belang, omdat Michaël Maarschalkerweerd als geen ander de kunst verstaat voor kleine tot zeer kleine kerkrumtes een passend, volwaardig instrument te ontwerpen. Dit is een van de gebieden waarin hij

zich onderscheidt van vele andere orgelbouwers uit zijn tijd en een interessant onderwerp voor verder onderzoek.

Het basisorgel vinden we terug in de kleinste kapellen van rooms-katholieke congregaties. Hierbij heeft Michaël Maarschalkerweerd ruimte en budget tot een absoluut minimum willen beperken, zonder compromissen te doen aan de kern van het orgel: dé vier basisregisters van zijn concept. Het betreft de volgende stemmen: Prestant 8 vt, Holpijp 8 vt, Viola di Gamba 8 vt en een 4-voets open of gedekt register, meestal een fluit. Ze worden nagenoeg in al zijn orgels aangetroffen en lijken in het 'basisorgel' volwassen mensuren te hebben, vergelijkbaar met zijn grotere instrumenten. Hierdoor kenmerkt zich ook dit kleinste type door een echte orgelklank. Vanwege de beperkte ruimte is het groot octaaf van de Prestant 8 vt gedekt en wordt deze gecombineerd met de Holpijp 8 vt. Het pedaal heeft slechts één of anderhalve octaaf. Een schitterend voorbeeld is het orgel

Het 'basisorgel' van de St.-Jozefcongregatie te Amersfoort uit 1880 (later overgeplaatst naar de Hervormde kerk te Horssen) in de werkplaats van de orgelmaker J.J. Elbertse & Zoon.

van de St.-Jozefkapel te Amersfoort uit 1880, later overgeplaatst naar de Hervormde kerk te Horssen. Het heeft een chromatische lade met vier stemmen, waarom de kast nauw sluitend is ontworpen. De lade staat in de lengterichting en dus haaks op het front. Om ruimte te besparen heeft Maarschalkerweerd waaivormige abstracten toegepast in plaats van een wellenbord. De klaviatuur bevindt zich aan de zijkant en de pedaalomvang is slechts één octaaf. Meer hadden de zusters van de St.-Jozefcongregatie waarschijnlijk niet nodig.

Het compacte orgel is een volledig een- of tweeklaviers instrument, dus met een open 8-voets register (de Prestant) en soms een 16-voets gedekt register op aparte verlaagde lade (nl. een manueel-Bourdon 16 vt of een pedaal-Subbas 16 vt of een combinatie van beide 'per transmissie'). De grootste open pijpen van de Prestant staan in de kast, waardoor het front 4 of 6 vt groot is. Net als bij het basisorgel valt op, dat de afmetingen van de kast afgestemd zijn op de beperkte omvang van het gebouw waarin het zich bevindt. Ze is dan ook nauwsluitend ontworpen, d.w.z. is er weinig ruimte naast de laden. De tractuur is mechanisch of pneumatisch. Aan de eerder genoemde vier basisregisters worden zowel acht-

voets als hogere registers toegevoegd. Bij de grotere uitvoeringen treffen we een vrij pedaal op (gedekte) 16-voets basis aan, en kan een Trompet 8 vt op het hoofdklavier gedisponeerd zijn. Het 'compacte orgel' vinden we met name terug in een kleine protestante of rooms-katholieke kapellen en kerken met beperkte ruimte op de orgelgalerij.

De grootste variant van het kleine type, nl. het ruime orgel treffen we in de iets grotere dorpskerken. De kast is hoger, breder en van binnen ruimer van opzet, omdat de afmetingen van het kerkgebouw dit toelaten. Hierdoor kunnen open pijpen tot en met 8-voets lengte plaatshebben in het front. Ook voor het pedaal is meer ruimte, waardoor dit t/m drie zelfstandige registers kan hebben. Het hoofdwerk is in de praktijk vrijwel altijd van een 2-voets register voorzien, dit in tegenstelling tot wat de brochures met *Orgeldisposities* uit 1901 en 1911 aangeven (nl. een Octaaf 4 vt of een Mixtuur als hoogste stem). Hetzelfde geldt voor de Basson-Hobo 8 vt: in genoemde brochures komt dit register verschillende keren als enige tongwerk voor, in de praktijk voor zover mij bekend echter nooit. Mogelijk hebben kostenoverwegingen hier een negatieve invloed gehad, of werd in geval van voldoende budget de voorkeur gege-

Het 'compacte orgel' in de Hervormde kerk van Asch uit 1896 met het regelmatig toegepaste neo-classicistische frontontwerp.

ven aan de krachtiger 'plenum'-Trompet 8 vt op het hoofdwerk. Voor zowel het compacte als het ruime orgel geldt verder dat het nevenklavier alleen 8- en 4-voets registers bezit. Een andere overeenkomst tussen genoemde twee typen is dat Maarschalkerweerd gebruik maakt van een aantal frontontwerpen, dat met kleine tot grote variaties wordt herhaald. Dit betreft drie fraaie neogotische varianten, alsmede een karakteristiek neo-classicistisch ontwerp. Hiernaast zijn er nog de individuele ontwerpen van de hand van een externe architect of een enkele maal van een toeleveringsbedrijf. De overbrenging is mechanisch of pneumatisch, waarbij beide tracturen even vaak voor lijken te komen.

Het Maarschalkerweerd-concept komt eigenlijk pas in het middelgrote orgel tot volledige ontplooiing. De instrumenten van deze categorie hebben twee klavieren met een dispositie die een logische volgende stap is ten opzichte van de grootste ruime orgels. Beide klavieren hebben een 2-voets register en één of twee tongwerken, het hoofdwerk krijgt een discant-Cornet en heeft tenminste één 16-voets register, en op het pedaal bevindt zich een 16-voets tongwerk. Ook neemt het aantal 8- en 4-voets registers verder toe. Het pijpwerk van tweede klavier staat in een crescendokast. Op het tweede klavier kan een Quintfluit 3 vt worden aangetroffen. In enkele gevallen is deze gecombineerd met een Tertsfluit 1 3/5 vt, waardoor een kleine tegenhanger van de hoofdwerk-Cornet wordt gerealiseerd. Op een paar vroege rein-mechanische implementaties na krijgt de pneumatische tractuur de voorkeur. Wat betreft de orgelkast geldt dat ieder frontontwerp geheel op zich staand is. Weliswaar treffen we er elementen aan uit genoemde neogotische en neo-classicistische ontwerpen, maar deze worden tot een uniek nieuw geheel verwerkt.

Het grote orgel van Michaël Maarschalkerweerd kenmerkt zich allereerst door een grote en ruime kast met een monumentale uitstraling. Het heeft twee of drie klavieren en wordt geplaatst in de grotere stadskerken en

kathedralen. Ook hier geldt dat iedere kastontwerp uniek is, waarin bepaalde elementen zoals frontindeling en torens door andere ontwerpen zijn geïnspireerd maar nooit worden gekopieerd. Wanneer we de Orgeldisposities van de firma Maarschalkerweerd & Zoon bezien, valt op dat de principes van het middelgrote orgel nu over drie klavieren worden toegepast. In de grootste samenstelling heeft elk van de drie klavieren maximaal vijf 8-voets, twee 4-voets, één 2-voets en tenminste één 16-voets labiaalregister, alsmede twee tongwerken (het hoofdwerk soms drie). Een 3-voets register (Quint, Nazard, Quintfluit, Doublet) en een Mixtuur worden doorgaans alleen op het hoofdwerk en op het tweede klavier aangetroffen. Het pedaal is een 16-voets afspiegeling van het hoofdwerk, met als beperking dat er geen meervoudige vulstemmen (Mixtuur en Cornet) worden geplaatst en de 32-voets registers worden beperkt tot een gedekte Subbas bij de grootste drieklaviers orgels. Het eerste of onderklavier is het meest krachtige qua dispositie en intonatie, het tweede klavier is daarvan een minder sterke maar tamelijk volledige afspiegeling, het derde klavier ten slotte is de zachte tegenhanger van het tweede klavier. De crescendokast is doorgaans voorbehouden aan één klavier, het bovenste manueel. Hierin bevinden zich zoals vermeld de zachtste stemmen en ze wordt door Michaël Maarschalkerweerd dan ook vaak als 'echokast' aangeduid. Alleen bij de grootste *Orgeldispositie* en bij het orgel van het Amsterdamse Concertgebouw bevinden zich het pijpwerk van zowel manueel II als manueel III in een crescendokast, dit laatste op verzoek van adviseur Jos A. Verheijen.

HET MAARSCHALKERWEERD-CONCEPT
Samenvattend heeft Michaël Maarschalkerweerd in de laatste decennia van de 19^e eeuw een orgelconcept ontwikkeld dat uitgaat van duidelijke principes, gecombineerd met een flexibele implementatie. Op basis van een viertal grondregisters wordt bij het kleine orgel een dispositie opgebouwd, die voor rooms-katholieke opdracht-

Het 'middelgrote' orgel in de Heilig Hart van Jezuskerk van het Augustijnenklooster te Eindhoven uit 1906.

gevers met 8-voets registers en voor protestante kerken met hoogvoetige registers wordt uitgebreid. Bij het 'middelgrote orgel' wordt er een balans gevonden tussen een beperkt aantal 8-voets grondstemmen en een verticale opbouw. Opvallend is dat er hier qua dispositie geen onderscheid meer lijkt te zijn tussen instrumenten voor de rooms-katholieke en voor de protestante eredienst. Bij zijn grote orgels wordt dit concept over drie klavieren toegepast. We kunnen dan ook stellen dat Michaël Maarschalkerweerd een voor de gehele Nederlandse markt geschikt orgeltype heeft ontwikkeld met een brede inzetbaarheid. Op basis van het 'klassieke Hollandse orgel' van zijn vader Pieter Maarschalkerweerd, ontwikkelt hij het moderne Nederlandse orgel met gebruikmaking van Franse en Duitse invloeden en de laatste technische vindingen tot een concept, dat onder meer bij orgelmakers als Elbertse, Standaart, Vermeulen Alkmaar-Weert, Valckx & Van Kouteren en Pels navolging vindt. Het kenmerkt zich door een combinatie van horizontale kleur en verticale kracht. Binnen dit concept ziet Michaël Maarschalkerweerd ieder orgel qua dispositie en kastontwerp als een uniek instrument. Van seriemodellen is daarom ook geen sprake; hooguit van het herhaald toepassen van bepaalde stijl- en ontwerpelementen. Ook vinden we nagenoeg

geen identieke registernamen binnen één instrument.

Wat ten slotte opvalt is dat ieder register zijn eigen karakter heeft, waarbij geen register uit de toon valt en alle stemmen zeer goed mengen. Over de klankopvattingen per registersoort en hoe de samenstelling van de verschillende soorten registers dienst te zijn, schrijft Michaël Maarschalkerweerd in 1887 in een artikel onder meer het volgende.⁷ De belangrijkste aanwijzingen vat ik hieronder samen.

Prestantregisters 16-8-4-2 vt: "*Geven den waren orgeltoon*", geven een "*krachtig, zangrijk en aangrijpend geluid*" en zijn de "*hoofdstemmen van het kerkorgel*".

Strijkende registers: "*de meest gewone open stemmen van nauwere afmeting*" zoals "*Viola di Gamba, Salicionaal of Salicet, Violon, Violoncel, ...*".

Gedekte stemmen: de belangrijkste is de "*Bourdon 16 vt, diep en week van toon*"; de volgende stemmen "*behoren tot dezelfde familie ... Bourdon of Holpijp 8 vt, gedekte Fluit 4 vt, Gedekt 16, 8 vt, Gedekt 32 vt ...*".

Harmonique registers: geven een "*fluitachtig geluid*"; het zijn stemmen "*die in de hoogte van den diskant dubbele lengte bekomen, en aldaar zoo geïntoneerd worden, dat zij in het octaaf overblazen en daardoor regt gevuld en helder spreken*"; "*Flûte harmonique 8*

Tekening uit 1887 van het 'ruime orgel' voor de kerk van Maria ten Hemelopneming in De Meije (gem. Bodegraven) – een identiek orgel werd in 1896 geplaatst; mogelijk is het oude instrument door brand verloren gegaan (origineel bij familie Walter-Vermeulen).

vt, *Flûte octaviante 4 vt, enz.*”.

Verdere open labiaalstemmen: er zijn twee categorieën: “die van boven nauwer worden ... *Spitsfluit, Gemshoorn, enz.*”; en “die van boven wijder worden ... *Dolce, Dolcissimo, enz.*”.

Met betrekking tot de verhouding van de grondstemmen, de tongwerken en de vulstemmen heeft Michaël Maar-

schalkerweerd eveneens duidelijke opvattingen:

Grondstemmen: “De 8-voets registers zijn dus de hoofdstemmen, en hun toonhoogte is de overheerschende in het orgel. Al de andere geluiden: 16 voet, 4 voet, 2 voet, enz. zijn slechts om die 8-voets toonhoogte te steunen, te doen uitkomen, te versterken; daarom moeten

de 8-voets registers in het kerkorgel en bij de begeleiding van de zang steeds domineren”.

Tongwerken: “behoren allen tot de grondstemmen” en “vorderen eene zeer nauwgezette intonatie en uiterst zorgvuldig, solied fabrikaat”; voorbeelden zijn “*Trompet, Bazuin of Bombarde, Schalmei, Fagot, Kromhoorn, Hobo, Clarinet, Vox humana, enz. enz.*”.

Vulstemmen: deze “hulp of vulstemmen” zijn “quint en tertsgeluiden” ... “die slechts matig aangewend mogen worden”; “zij dienen slechts tot steun en mogen geen voorrang hebben”; “met zorg samengesteld en behoorlijk door de grondstemmen gedekt, in harmonische verhouding, verlenen zij het geluid volheid, gloed en glans en zijn zij waarlijk een sieraad van het orgel, omdat alles waar harmonie in is, waarlijk schoon is”.

Uit het bovenstaande blijkt dat Michaël Maarschalkerweerd een duidelijk maar geen krampachtig beeld had van de verschillende registersoorten. Wat ik verder noemenswaard vind zijn de opmerkingen voor over harmonie en schoonheid, twee eigenschappen die elk ongeschonden Maarschalkerweerd-orgel dat ik tot nu toe bespeeld heb, duidelijk bezit. (Wordt vervolgd)

NOTEN

- 1 Zie www.joslaus.nl.
- 2 Paul Houdijk, ‘Het Maarschalkerweerd-orgel in de Utrechtse kathedraal van Ste. Catharina te Utrecht’. *De Orgelvriend*, april 1992.
- 3 Gerard Verloop, ‘Nederlands oudste orgelmaker vertelt’. *De Mixtuur*, januari 1973.
- 4 ‘De organist en het onderhoud van het orgel’ (1887); ‘De geluiden van het orgel en hunne samenvoeging’ (1887); ‘Orgelkast en orgelplaats’ (1893/1894), ‘Het Orgel’ (1897); ‘Over Orgels’ (1903); ‘Onderhoud, revisie en stemming van het Orgel’ (1906).
- 5 ‘Over orgels’ (1907); ‘Onderhoud, revisie en stemming van het orgel’ (1911).
- 6 Bron: Philip van den Berg, *Looft Hem met snarenspeel en orgel - geschiedenis, heden en toekomst van het Maarschalkerweerd-orgel in het kerkgebouw van de KA-gemeente te Amersfoort*, 2 april 2005.
- 7 Michaël Maarschalkerweerd, ‘De geluiden van het orgel en hunne samenvoeging’; tweedelig artikel in *Het Orgel* (1887).

